

УДК 811.373.7'161.2

ОДНА ЗІ СФЕР СУЧАСНОГО ТАБУ (на матеріалі діалектної фразеології)

І. В. Мілева

Стаття присвячена аналізу східноукраїнських евфемістичних ареальних фразеологічних одиниць зі сфери інтимних стосунків і подружнього життя.

Ключові слова: діалектна фразеологія, діалекти, евфемістичні ареальні фразеологічні одиниці, етнофразеологізми.

На відміну від первісного, давнього табу, що ґрунтувалося на вірі в магію слова, сучасне табу стає “своєрідною мовленнєвою цензурою” (К. Гюлумянц). Евфемізм нового часу, зазначає Б. Ларін, породжені або неправдивою мораллю, або елементами манірності [1, с. 109]. Серед сучасних табуйованих сфер Ж. Варбот окреслює номінації фізіологічних відправлень і пов’язаних з ними частин тіла й предметів, лайливі слова, найменування населених пунктів та військових частин тощо [2, с. 345]. Докладніше представляє їх польська дослідниця А. Домбровська: людські недоліки, звички й пороки, фізичні вади, фінансовий статус, мова етикету, провини й покарання, лайливі слова, назви частин тіла, назви одягу, нагота, назви фізіологічних процесів, сексуальне життя [3, с. 110–261]. У польських діалектах А. Кравчик-Тирпа виділяє такі сфери сучасного табу: 1) сфера статі, що об’єднує 18 евфемізованих лексико-семантичних розрядів слів і виразів, які здебільшого представляють жіночу тематику (дівоцтво, менструація, народження дитини, викидень, акушерство тощо); 2) сфера нечистот; 3) сфера пороків і проступків [4, с. 111–222].

У східнослов’янських і східностепових говірках представлені образні замітники найрізноманітніших сфер. Серед субститутивів, метою яких є затемнення реалії, відзначимо ті, що реалізують значення “бути в ув’язненні, сидіти в тюрмі”: *зону топтати, баланду їсти* (Сіверс); “бути хабарником”: *брати наречену* (Кіп), *брати на лапу* (Новпск), експресивніше звучить вираз з архаїчним компонентом *брати мзду* (Луган); “жебракувати”: *ходити попід дворами* (Лут), *ходити з протягнутою рукою* (Луган), *жити людськими податками* (Старб); “зздрісний”: *чорне око в когось* (Світ), *кривим оком дивитися* (Новпск) тощо.

Найвиразніше (за регулярною відтворюваністю, кількістю репрезентантів) на сході України окреслюються вислови чотирьох сфер, які підлягають сучасному табуванню: 1) сфера інтимних стосунків і подружнього життя, 2) сфера фізіологічних процесів людини, 3) сфера пороків і вчинків людини та 4) сфера негативних рис людини, її інтелектуальних здібностей. Метою цієї розвідки став аналіз східноукраїнських ареальних фразеологізмів першої з названих сфер.

Особливості родинно-побутових стосунків відбиває значна частина евфемістичних виразів Східної України. Більшість з висловів безпосередньо пов'язана з духовною й матеріальною культурою мешканців. Так, чимало евфемістичних ареальних фразеологічних одиниць (ЕАФО) відтворює особливості весільного обряду, отже, є етнофразеологізмами.

Серед атрибутів весільного обряду важливе місце посідає сватання. Поняття відмовити (одержати відмову) під час сватання чи не найчастіше підлягає евфемістичній заміні. Для східноукраїнського говіркового ареалу, як і для літературної мови, багатьох інших ареалів символом відмови [УМ, с. 431] став *гарбуз*. Як предметний знак незгоди фразеосемантичний центр “парної” (“відмовити” — “одержати відмову”) мікроструктури *гарбуз* тільки в Луганській області зафіксований у 36 населених пунктах [Магр, с. 37]: *получити (одержати) гарбуза* (— Не йди, бо точно гарбуза одержиш. То така дівка!) (Новпск), *отримати гарбуза* (Старб), *дістати гарбуза* (Лисич). Див. у Західному Поліссі — *облупити гарбуза* [Арк, с. 84], у словнику Б. Грінченка зафіксовано *покуштувати (взяти, з'їсти) гарбуза* [СлГр, т. I, с. 273]. Зрідка представлені ЕАФО з компонентом *тиква*: — Подивіться на нього! *Получив тикву в руки* і вже десь налижався (Лим).

І. Магрицька у “Словнику весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область)” (2003) називає низку ЕАФО з варіативними дієслівними компонентами: *поставити, уручити, подарити гарбуза, прийняти з гарбузом* [Магр]; див. ще *підсунути гарбуза* (Полов), *тикнути гарбуза* (Новпск), *повісити гарбуз* (Лиз), *повісити гарбуза* (Зал), *почепити гарбуз* (Свист), *почепити гарбуза* (Лим). Пор. у словнику В. Даля: *поднести жениху арбуз* “відмовити”, тут же лексикограф зазначає: “арбуз” — малоросійське “гарбуз”, тобто “тыква” [Даль, т. I, с. 65]. Запозиченням з української І. Лепешев вважає і біл. *даць гарбуз* [5, с. 21].

Відзначимо також інші евфемістичні символи відмови в східноукраїнському ареалі: *давати ханьку (ханьки)*, пор.: — Йому ж дали ханьку, а він знов туди лізе (Луган) [УВДС, с. 238], *дати відкоша* (Житл), вислови-перифрази — *дати одказ* (Євсуг), *дати відставку* (Новпск), *дати отставку* (Полов). ЕАФО *от ворот поворот* [*дати*] в Лисичанську, Старобільську вживається зі значенням “відмовити при сватанні”, хоча зараз вираз набуває узагальненого значення “відмовити в будь-якому питанні” (Луган). Ряд субститутів сформувався навколо стрижневого компонента *чайник*: *повісити чайника* (Зак), *чайник дзвенить* (Сват), *заторохтити чайником* (— Прийдеш свататись — заторохтиш чайником) (Сад) [УВДС, с. 248]. В. Ужченко припускає, що “чайник” як символ відмови (матеріальний і вербальний) прийшов з донських (російських) говорів, оскільки там він особливо поширений: *прицепить (прицепливать), привязать (привязывать), подвесить (подвешивать) чайник*. Їхній ареал прилягає до говорів Східної України, а фразеоглоса продовжується й далі, зокрема на Курщину: *чайник навесить, чайник навязать* [6, с. 87]. У мовленні сучасної молоді лексема *чайник* практично завжди негативно конотована.

Синонімічний ряд ЕАФО в аналізованому ареалі на позначення відмови поповнюють образні вирази *наїстися вареників* (Старб), *наїстися солі* (Петр), *спіймати горобця* (КрЛ), *яшник покотити* (Заайд). У Рудівці Сватівського р-ну вживають заміник *поїхати з облизнем*. Його походження мовці пояснюють так: “Приїхав свататись, але поїхав ні з чим. Так само, як хотів їсти, а його не нагодували, він облизався й залишився голодний” [УВДС, с. 172]. Це дуже нагадує пояснення внутрішньої форми ФО й у Словнику Б. Грінченка, пор.: “Ззісти облизня” [СлГр, т. III, с. 14]. Наведемо ще декілька ЕАФО, уживаних в ареалі як фразеологічні вербалізми відмови: *піднести макітру* (Алч), *піднести печеного рака*, *показати рогача* (КрЛ), *прядиво вкрутити* (Старб). Зазнають семантичної трансформації і звужують своє значення вирази *піти з носом* (Прос) [Магр, с. 109], *залишитися з носом* (Старб) “отримати відмову при сватанні”, пор. укр. літ. *залишитися з носом* “зазнати невдачі, неприємності і т. ін.” [ФСУМ, с. 434].

Можна говорити про набуття статусу евфемістично-фразеологічної універсалії “мікроструктури відмови”. На Глухівщині свого часу фіксували вислів *потягти ковша*, на Полтавщині — *піднести печеного кабака*, на Охтирщині — *прив’язати віника*, *причепити деркача*, *прив’язати мітлу* [6, с. 87]. У гуцульських говірках зафіксовано *дати батц’е*, де *ба’бец* — „бичок-головач”, якого за давнім звичаєм подавала на стіл дівчина, відмовляючи легеню під час сватання [7, с. 13]. На знак відмови жениху в поляків молода підносила йому чорну або сіру юшку (*szara polewka, szary barszcz, czarna polewka, czarna zupa*). Мотиваційною ознакою таких фразеологізмів є темний колір страви. В околицях Любліна зафіксовано й ідіому *odebrać grochowy wieniec*, виникнення якої пов’язується зі звичаєм підносити жениху вінок, сплетений зі стеблин гороху [8, с. 30 – 31].

З поступовою “європеїзацією” життя молоде покоління все менше звертається до давніх традиційних обрядів (сватання, весілля тощо). “Модне” спільне життя без державної реєстрації браку особливо характерне для сучасної молоді, проте в усному мовленні воно ще іноді евфемізується. Це зумовило виникнення ряду евфемістичних виразів семантичного ряду “жити разом, не зареєструвавшись” — *жити громадським шлюбом (браком)*, *бути в громадському шлюбі* (уживаються практично повсюди). Синонімічними заміниками виступають також іронічні надслівні утворення зі стрижневим дієслівним компонентом *розписатися*: *розписатися на заборі* (Новпск, Полов), *розписатися на стіні* (Старб, Лисич), *вилами по воді розписатися* (— А вони нічо собі й не думають. Вилами по воді розписалися — от і все) (Старб). Остання ЕАФО виникла, можливо, унаслідок конкретизації узагальненого значення, пор. *вилами по воді (писане)* “про щось малоімовірне, таке, що може й не відбутися” [СУІ, с. 45], *вилами [по воді] пісано (написано)* “невідомо, як буде”: первісно все, що написане вилами по воді, не залишає слідів, стає непомітним, “непевним” [УУ, с. 15].

Сема непостійності, невизначеності відчутна у фразеологізмах *жити зайцем* (— І скільки ж ти будеш жити зайцем? Пора вже й одуматися) (Старб), *на курячих правах* (Зак), пор. із загальновідомим *на пташиних правах* “не маючи законних підстав, надійного становища, захисту” [ФСУМ, с. 686].

Тема “зради та нешлюбних зв’язків” також часто евфемізується. Дівчину-повію практично повсюди на Луганщині називають *квартильською дівчиною*, *кішкою мартівською*. Можливо, загальноновживане *дівчина (жінка) легкої поведінки* вмотивувало виникнення “легкої” евфемістичної метафори *дівчина-метелик* (Єнак), пор. укр. жарг. *нічний метелик* [СтавКСЖ, с. 174]. Сюди ж належать ЕАФО *на всіх одна* (Світ) (в основі — сема “доступності”), *два долара тридцять копійок* (Старб) (її ціна). Тут евфемізми нерідко сусідують з дисфемізмами, у яких яскраво виражене осудження: *коза драна*, пор.: — На всьому кутку знали, що вона одного не держиться. *Коза драна!* (Усп) [УВДС, с. 126]; *сучка підзаборна*, пор.: — От сучка підзаборна! Поки чоловік на роботі, знов до сусіда (Бул), пор. ннад. *водіть сучу свайбу* “вести розпусне життя (перев. про жінок)” [Чаб, с. 23]. Народною мораллю осуджується й мати дівчини (жінки) з непристойною поведінкою — *загальноноселищна теща* (Топ).

Образні номінації для характеристики похітливого чоловіка не так поширені: звичайно його поведінка осуджується рідше. Зрадник часто уособлюється в образі *цуцика: як голодний цуцик*, пор.: — Та шо ти як голодний цуцик. У тебе ж така жінка гарна! (Старб), *як цуцик весною* (Шульг), *цуцик з ціпка зірвався* (Новпск). Замість прямого “зраджувати жінці” вживають і зневажливий заміник *обувати жінку в лапті* (— Обуваєш жінку в лапті, а вона тебе любить) (Лисич), де відбувається конкретизація значення вислову введенням компонента *жінка* (ЕАФО *обувати в лапті* поширена на всій території сходу України, але здебільшого відома з узагальненим значенням “обманювати, говорити неправду”). У с. Світлому на Старобільщині про гулящого чоловіка ще кажуть *слабкий на передок*, пор.: — А що ж ти, Оксано, від нього хочеш? Ти ж знала, що він слабкий на передок, пор.: ннад. *слабій на передок* „похітливий” [Чаб, с. 129], жарг. *слаба на передок* “про легкодоступну жінку, яка часто й охоче погоджується на статеві контакти” [СтавКСЖ, с. 202]. У словнику американського сленгу подібні мотиви відбиті в евфемізмі *easy take, easy lay (to be an)* “той, кого легко спокусити, у т. ч. жінка, що легко йде до кінця”; упорядники пропонують відповідник — *слабка на передок* [Моск, с. 189].

До семантичного ряду “зраджувати в подружньому житті” входять евфемістичні субститути зі стрижневим компонентом *роги (рога): рогами не підпирає, рога як у лося* (Зак), *роги в двері не проходять* (Єсаул), *зробити рогатим* (КрЛ). Активно функціонує ЕАФО *наставляти (ставити) рога* (Луган, Старб), яка представлена й у літературній мові: *наставляти / наставити роги* [ФСУМ, с. 535], [УУ, с. 167], [СУІ, с. 224], *наставити різки* [ФрЛук, с. 363], а на Луганщині “увійшло і в прислів’я” — *хто женився на красивій, той рогатим став буксиром*. Інформанти, як правило, не можуть пояснити етимологію “рогатого” виразу.

Для деяких іронічних ЕАФО характерне “виробниче” мотивування: *працювати в другу (третю, четверту) зміну* (Новайд), *працювати в нічну зміну* (Кр), *піти на промисли (промисел)* (— Тільки вийшла заміж, а вже пішла на промисли: чоловік синців наставив) (Усп) [УВДС, с. 194], *їздити у відрядження* (— Оце й з’їздив у відрядження — нова жінка та дитина) (Старб), *робити на два фронти* (Розс). Таким виразам з порівняно “прозорою” внутрішньою формою протиставляються ареалізми, що важко піддаються “логізації”: *заглядати до курника* (Лисич), *великого хвоста мати*, пор.: — Та вона такого великого хвоста має, що бідний її чоловік (Кір) [УВДС, с. 239]. Затемнений і вислів з *рибалки носити копчену рибу*, пор.: — Як живеш? — Було б усе гаразд, та мій почав з рибалки носити копчену рибу (Анд) [Там же, с. 201], в основі якого лежить ще й певний алогізм. Наведемо ще декілька прикладів: *перебирати як циган кіньми* (Лисич), *переплутати (перепутати) койку* (Світ) тощо.

Продуктивні й моделі, де ЕАФО реалізують якесь “відхилення” від прямої (“правильної”) людської лінії поведінки: *ходитьи наліво* (Старб), *гуляти на стороні* (Новпск), *ходитьи на сторону* (— Нема шось мого, а вже пізно, мати, знову на сторону пішов) (Старб), пор.: пол. *skoła w bok* [3, с. 258], *гуляти як собака*, пор.: — Гуляє мій, як собака, життя ніякого не бачу (Новпск).

У східнословобожанських і східностепових говірках зафіксовані численні ЕАФО, побудовані за моделлю “стрибати (сягати, ступати, бігати та ін.) + в + флоризм”: *стрибати в куці* (Світ), *сягати в очерет* (КрЛ), *стрибати (скакати) в гречку* (Анд). Замінник *скакати в гречку* (Новпск) відомий і в прислів’ї *не скачи в гречку, бо обстрижуть як овечку*, що вживається, зокрема, у Білокуракиному, пор. загальнономовні реалізації: *скакати в гречку* [ФрЛук, с. 95], *скакати (скочити, плигати) в гречку* [СУІ, с. 37, 347], *у горбах ускакнути* [СлГр, т. IV, с. 356].

Вираз *скакати в гречку* є “класичним” фразеологічним зрощенням із затемненою внутрішньою формою, яке стало предметом уваги багатьох дослідників (А. Івченко, В. Коваль, Ф. Медведєв, Л. Скрипник). “Флористична” модель активно реалізується й на Луганщині: *скакати в ромахи* (Світ), *скочити в бур’яни* (Новпск), *скочити в лопухи* (Заїк), згадуване *стрибати в куці* (Старб). Сюди прилягає ЕАФО *залетіти в гречку* “завагітніти, не виходячи заміж”, пор.: — Ой дівчата, залетіла я в гречку. Що ж матері скажу? (Лим). Якщо додати й вислови типу *скакати через пліт, стрибати в бузину, плигати в лози*, то всі вони вкладаються в ширшу модель, де іменна частина указує на “місце якоїсь схованки” [9, с. 175–176].

Отже, у східнословобожанських і східностепових говірках відокремлюється просторий шар фразеологізмів, що характеризують подружнє життя, приховуючи його небажані, негативні сторони: відмову в сватанні, неетичну поведінку жінки й чоловіка тощо. І хоча сучасна молодь все частіше відмовляється від українських традицій і деяких обрядів, хоча сфера стосунків стає більш “відкритою”, все одно ще відчуваємо потребу замінити деякі прямі назви, що завжди вважалися непристойними.

Умовні скорочення джерел

Арк — Аркушин Г. Сказав, як два зв'язав: Народні вислови та загадки із Західного Полісся і західної частини Волині. — Люблін; Луцьк, 2003. — 177 с. („Фразеологія” — С. 76–133).

Даль — Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4 т. — М.: Рус. яз., 1982. — Т. 1–4.

Магр — Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область). — Луганськ: Знання, 2003. — 172 с.

Моск — Московцев Н., Шевченко С. Вашу мать, сэр! Иллюстрированный путеводитель по американскому сленгу. — СПб: Питер, 2004. — 480 с.

СлГр — Словарь української мови / Упоряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. — Надрук. з вид. 1907 — 1909 рр. фотоспособом. — К.: Наук. думка, 1996. — Т. 1–4.

СтавКСЖ — Ставицька Л. Короткий словник жаргонної лексики української мови. — К.: Критика, 2003. — 336 с.

СУІ — Удовиченко Г. М. Словник українських ідіом: Понад 2200 ідіом. — К.: Рад. письменник, 1968. — 463 с.

УВДС — Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник східнословобожанських і стенових говірок Донбасу. — 4-е вид. — Луганськ: Альма-матер, 2002. — 263 с.

УМ — Войтович В. Українська міфологія. — К.: Либідь, 2002. — 664 с.

УУ — Ужченко В. Д., Ужченко Д. В. Фразеологічний словник української мови. — К.: Освіта, 1998. — 224 с.

ФрЛук — Фразеологія перекладів Миколи Лукаша: Словник-довідник / Укл. О. І. Скопенко, Т. В. Цимбалюк. — К.: Довіра, 2003. — 735 с.

ФСУМ — Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. — К.: Наук. думка, 1993. — Кн. 1–2.

Чаб — Чабаненко В. Фразеологічний словник говірок Нижньої Наддніпряниці. — Запоріжжя, 2001. — 201 с.

Список літератури

1. Ларин Б. А. Об эвфемизмах // Ларин Б. А. История русского языка и общее языкознание. — М.: Просвещение, 1977. — С. 101–114.
2. Варб — Варбот Ж. Ж. Табу // Русский язык. Энциклопедия / Гл. ред. Ф. П. Филин. — М.: Сов. энцикл., 1979. — С. 345–346.
3. Dąbrowska A. Eufemizmy współczesnego języka polskiego. — Wrocław: Wyd-wo Uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. — 419 s.
4. Krawczyk-Turpa A. Tabu w dialektach polskich. — Bydgoszcz: Wyd-wo Akademii Bydgoskiej, 2001. — 345 s.
5. Лепешаў І. Я. Праблемы фразеалагічнай стылістыкі і фразеалагічнай нормы. — Мінск: Навука і тэхніка, 1984. — 264 с.
6. Ужченко В. Д. Весільні фразеологізми // Укр. мова і л-ра в шк. — 1991. — №5. — С. 86–88.
7. Олійник М. Я. Фразеологія гуцульських говірок: Автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. — Л., 2002. — 20 с.
8. Пупенко Л. М. Польська весільна лексика та фразеологія // Мовознавство. — 1999. — №4 — 5. — С. 21–33.
9. Ужченко В. Д. Історико-лінгвістичний аспект формування української фразеології: Дис. ... д-ра філол. наук: 10.02.02 — Луганськ, 1994. — 453 с.

Умовні скорочення населених пунктів

Алч — Алчевськ, Анд — Андріївка м. Сніжного, Бул — Булавінівка Новопокровськ. р-ну, Євсуг — Євсуг Біловодськ. р-ну, Єнак — Єнакієве, Єсаул — Єсаулівка Антрацитівськ. р-ну, Житл — Житлівка Кремінськ. р-ну, Заайд — Заайдарівка Новопокровськ. р-ну, Зак — Закотне Новопокровськ. р-ну, Зал — Залиман Кремінськ. р-ну, Кір — Кіровськ, Кр — Краснодон, КрЛ — Красний Луч, Лиз — Лизине Білокуракинськ. р-ну, Лим — Лиман Старобільськ. р-ну, Луган — Луганськ, Лут — Лутугине, Новайд — Новоайдар, Новпск — Новопокров, Петр — Петрівка Станично-Луганськ. р-ну, Полов — Половинкине Старобільськ. р-ну, Прос — Просяне Марківськ. р-ну, Розе — Розсохувате Марківськ. р-ну, Сад — Садки Старобільськ. р-ну, Сват — Сватове, Світ — Світле Старобільськ. р-ну, Сіверс — Сіверськодонецьк, Старб — Старобільськ, Топ — Тополі Троїцьк. р-ну, Усп — Успенка Лутугинськ. р-ну, Шульг — Шульгинка Старобільськ. р-ну.

Мілева І. В. Одна из областей современного табу (на материале диалектной фразеологии).

Статья посвящена анализу восточнoукраинских эвфемистических ареальных фразеологических единиц в области интимных отношений и супружеской жизни.

Ключевые слова: диалектная фразеология, диалекты, эвфемистические ареальные фразеологические единицы, этнофразеологизмы.

Mileva I. V. One of the fields of a modern taboo (on the material of dialect phraseology).

The article is devoted to the analyses of eastern-Ukrainian euphemistic natural habitat phraseological units in the field of intimate relations and matrimonial life.

Key words: dialect phraseology, dialects, euphemistic natural habitat phraseological units, etnophraseologisms.

Стаття надійшла до редакції 19 квітня 2007 р.